

KAPITTEL 4

«Vaki og viljesterk»: Funksjonshemming som forestilling, identitet, politikkfelt og sosial arena ca. 1925–1960 belyst gjennom Sørlandske krets av Norges Vanførelag¹

Thomas V. H. Hagen ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter

Abstract: For decades prior to the foundation of the Norwegian Association of the Disabled in 1931, a wide range of predominantly local institutions and associations dedicated to the improvement of education, healthcare and living conditions for the disabled had arisen. One such was the Association of the Disabled in Southern Norway, which quickly after its foundation in the mid-1920s gained a foothold throughout the counties Agder and Telemark. This article explores three main areas. First, who were the members this association, and which issues were they concerned with? Did it develop into an association of the disabled as intended, or for those who wanted to help? Second, which views of disability manifested themselves within the disability movement until the 1960s, and how should these be understood? Six facets are identified: philanthropic charity, economic self-reliance, compassion, preaching, solidarity practices, and interest politics. Although these concepts suggest a historicization, the article argues that the way in which these different ideas co-exist is a characteristic feature. Third, the article discusses the extent to which this case study may bring new insights into the ways society at large produces and grapples with concepts of variations of the physical body.

Keywords: disability studies, philanthropy, Norwegian Association of the Disabled, religion and social care, welfare history

1 Takk til Bjørg Seland for gode råd, Hallgeir Elstad og Kristin Norseth for sjenerøse litteraturtips, Paul Leer-Salvesen for en inspirerende samtale og kolleger ved ARKIVET freds- og menneskerettighetscenter for konstruktive innspill.

Introduksjon

I 1924 utga Sentralstyret for vanføreforsorgen et hefte med tittelen «Vanføre i dagliglivet og historien». I dette heftet ble det presentert en historie om livsvilkårene for funksjonshemmede i Norge siden middelalderen. Typisk for sjangeren ble berømte personer trukket fram som eksempler til etterfølgelse, gjerne gjennom lengre sitater. Et slikt historisk forbilde var den amerikanske gründeren og politikeren Michael J. Dowling (1866–1921), som ble lemlestet etter forfrysning som barn:

Tro ikke at du er vanfør om du har mistet et ben eller to. Det er åndsevnene det kommer an på. Dere vet at en ikke kan være forkrøplet, når åndsevnene er i orden. Gå ikke og tenk på den tid som har vært, og ikke kan bringes tilbake, men tenk på hvad du har. Arbeid med dine tanker og du vil utrette undere. En mann som utelukkende arbeider med kroppen, er kanskje verdt halvannen dollar om dagen, mens en mann som kan bruke hodet kanskje er verdt hundre tusen dollars eller mer om året. Et puff utenfra er ikke nødvendig for å få en start i livet, men at man selv stiller seg mål og holder ut. Hemmeligheten med all fremgang er den enkeltes livsmot. [...] En mann er bare vanfør når han gir sine tanker lov til å kretse rundt det tap han har lidt.²

Dette korte utdraget sier mye om hva som var tenkningen rundt funksjonshemming i samfunnet på den tida den såkalte vanførebevegelsen ble etablert i Norge i mellomkrigstida. En første observasjon er forestillingen om at det å være «vanfør», var et valg. Ytre faktorer ble ikke sett som avgjørende, men egen livsinnstilling. Dernest ser vi at et menneskes verdi knyttes til arbeidsevnen. Dermed har vi introdusert to utbredte tenkemåter om funksjonshemming. Den første legger en subjektiv forståelse til grunn, mens den andre har en funksjonell tilnærming. Tema for denne artikkelen er hvordan funksjonshemming som fenomen ble forstått i det norske samfunnet fra mellomkrigstida til 1960-årene, belyst gjennom Sørlandske Vanførelag. Tre forskningsspørsmål skal undersøkes: Hvordan var vanførelagene på Sørlandet organisert, hvem engasjerte seg, og hvilke saker sto i forgrunnen? Hvilke syn på funksjonshemming manifesterte seg i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, og hvordan skal disse forstås? Og hva kan historien om Sørlandske Vanførelag fortelle om endringer i måten samfunnet har forholdt seg til kroppslige funksjonsvariasjoner på?

2 Vanføre i dagliglivet og historien (1924).

Det primære kildematerialet er arkivet etter Sørlandske Vanførelag som er deponert ved Statsarkivet i Kristiansand.³ Artikkelen bygger også på lesing av skrifter utgitt av myndigheter og private og halvoffentlige institusjoner og foreninger innen «vanføreforsorgen» i perioden, og dessuten forskning og litteratur innenfor empirisk funksjonshemmingshistorie, historiske framstillinger om sosialpolitikk, velferds- og trygdehistorie samt kirke- og diakonihistoriske arbeider. Til tross for at kristelige organisasjoner utvilsomt har stått bak mange tiltak overfor funksjonshemmede, fins det ingen samlet oversikt over denne tematikken, og arbeidet overfor «vanføre» er i regelen summarisk behandlet i kirkehistoriske framstillinger.⁴

Den teoretiske tilnærmingen er basert på ulike forståelsesmodeller av funksjonshemming, slik disse er beskrevet av den svenske sosiologen Lars Grönvik.⁵ Den *funksjonelle* modellen innebærer at funksjonshemmede defineres ut fra diagnose eller funksjonsevne, og vektlegger at individuelle egenskaper er avgjørende. Den *relasjonelle* modellen betoner isteden funksjonshemming som et relativt fenomen, som noe som oppstår i møtet mellom individuelle forutsetninger og forhold i omgivelsene. Innenfor den *sosiale* modellen er omgivelsene avgjørende. Funksjonshemming ses da som noe som oppstår når samfunnets tilrettelegging er mangelfull. Den *administrative* modellen innebærer at personer er definert som funksjonshemmede ut fra at de mottar visse tjenester, og fungerer dermed som en «distributiv kategori konstruert av velferdsstaten».⁶ En femte forståelsesmodell tar utgangspunkt i den *subjektive* opplevelsen. Jeg vil forsøke å operasjonalisere disse begrepene i diskusjonen nedenfor.

I denne artikkelen argumenterer jeg for at det er hensiktsmessig å bruke «funksjonshemming» som analytisk begrep om forståelsen av kroppslige funksjonsvariasjoner inntil 1960-årene, og dermed *før* dette faktisk ble et begrep. Før dette var det begrepet «vanfør» som ble brukt. I 1958 kom det en ny vanførelov som ga en klassisk, funksjonell definisjon av vanførhet. En «vanfør» var etter loven en person «hvis førlighet er varig eller vesentlig nedsatt ved at medfødte eller ervervede feil eller sykdommer har ført til funksjonsnedsettelse i støtte- eller bevegelsesapparatet».⁷

3 SAK, D/0899A, Norges Handikapforbund, Sørlandske krets. Sørlandske Vanførelag ble i 1931 del av landsforbundet Norges Vanførelag, fra 1975 Norges Handikapforbund.

4 Se f.eks. Rudvin, 1970; Oftestad, 2017. Et unntak er Enstad, 2001. Kristelige tiltak overfor funksjonshemmede har også blitt behandlet i et par studentarbeider: Drivdal, 2012; Sørensen, 2010.

5 Grönvik, 2007. Begrepet *disability* tilsvarer det svenske «funksjonshinder».

6 Henrichsen, 2011; Stone, 1984.

7 Sitert etter *Håndbok i vanførearbeidet*, 1964, s. 29.

Ordet «handicap» kom inn i norsk dagligtale via engelsk etter 1945. Ordet «funksjonshemmet» ble første gang brukt i et offentlig dokument i Norge i 1966, og har siden vært det foretrukne administrative begrep.⁸

«Vanføresaken» i Norge

«Vanføresaken» ble etablert som eget sosialpolitisk felt mot slutten av 1800-tallet. I Norge ble saken, med datidas sjargong, «tatt opp» i 1890-årene, inspirert av utviklingen i de andre nordiske landene. Begrepet «vanfør» var langt fra nytt, med røtter i middelaldersamfunnet. Hva som ligger i begrepet, har variert. I dag brukes det gjerne som innbegrep på tidligere tiders stigmatiserende og nedvurderende syn på mennesker med funksjonsnedsettelse. Da de første utdanningsinstitusjonene og foreningene for og med «vanføre» ble etablert, var derimot begrepet positivt ladd, og vanføresaken ble sett som en progressiv og emansipatorisk sosial og politisk bevegelse. I denne artikkelen setter jeg begrepet konsekvent i anførselstegn dels for å markere at det dreier seg om et historisk begrep, dels fordi det ikke fins dekkende avløserord.⁹ Fra 1890-årene til rundt andre verdenskrig var «vanføre» stort sett merkelapp for personer med nedsatt funksjonsnivå i støtte- og bevegelsesapparatet. I noen sammenhenger omfattet det for eksempel døve og blinde, andre ganger ikke. Fram til 1800-tallet var betydningsinnholdet i regelen videre. «Vanføre» i eldre historiske kilder var ikke nødvendigvis bevegelseshemmede.¹⁰ En grunn til at begrepet «vanfør» i løpet av 1800-tallet fikk et mer entydig innhold, var at bevegelseshemmede ble synliggjort som en gruppe med andre behov og muligheter enn døve og blinde. Allerede fra 1820-årene fantes spesialskoler for døve. Den første loven om spesialskoler, den såkalte abnormskoleloven fra 1881, omfattet ikke bevegelseshemmede. Dette var bakgrunnen for at Agnes og Nanna Fleischer i 1892 startet Arbeidsskole for vanføre i Kristiania. Skolen, fra 1902 kjent som «Sophies Minde», ble underlagt statlig tilsyn i 1908. Den første lov om vanføreforsorgen trådte i kraft i 1936. Samme år ble en begrenset pensjon til «hjelpeløse ubemidlede vanføre» innført.

⁸ St.meld. nr. 88 (1966–1967).

⁹ Jeg bruker ikke anførselstegn der begrepet inngår i ordsammetninger eller i navn på institusjoner, organer eller foreninger.

¹⁰ Hospitalet i Trondheim skulle ifølge fundasen fra 1600-tallet ha en avdeling for «vanføre» langtids-pasienter. Etter statuttene fra 1864 skulle Hospitalet ta opp uhelbredelige «vanføre» fra amtsdistriktene. I 1865 gjaldt dette fire «lemmer». Folketellingen dette året viser at to av disse var blinde, en var tidligere sinnssyk og én gikk med krykker. Se Grankvist, 2003, s. 49–50.

I det følgende vil jeg først beskrive noe fylligere hva som var bakgrunnen for at vanføresaken oppsto på slutten av 1800-tallet, før jeg gir et oversiktsbilde av hvilke institusjonelle aktører som allerede fantes på feltet på den tida Sørlandske Vanførelag ble etablert. Kirken og kirkelige organisasjoner sto bak mange sosiale tiltak i en hundreårsperiode fra midten av 1800-tallet, før staten tok mer og mer over.

Teolog og kirkehistoriker Hallgeir Elstad har vist hvordan den diakonale fornyelsen utviklet seg fra ca. 1850, dels gjennom statskirken og foreninger innenfor kirken, dels gjennom det offentlige. Industrialiseringen og urbaniseringen tvang fram en endring i kirkens sosiale arbeid, som siden middelalderen hadde vært individuelt preget. En viktig impuls her var Frelsesarmeen-grunnlegger William Booths avvisning av skillet mellom verdige og uverdige trengende. Åndelig omsorg var ikke nok, det behøvdes også materiell og fysisk hjelp.¹¹

I Kristiania ble befolkningen tidoblet mellom 1845 og 1900. Nå var spørsmålet hvordan en hel klasse kunne løftes opp til et verdigere liv. «Det sosiale spørsmålet» var etablert. Fattigloven av 1845 sikret et minimum av hjelp for verdig trengende, koordinert av kommunale fattigkommisjoner ledet av sognepresten. De verdige var gamle, syke, unge – og «vanføre». Den kirkelige omsorgsideologien kritiserte tanken om retter og plikter; isteden ble det framhevet miskunn (barmhjertighet) og takknemlighet. De rike skulle gi frivillig, og de trengende ta imot. Tanken var også at dette skulle dempe konfliktnivået i samfunnet.¹²

Diakonale tiltak i kirkelig regi florerer fra siste halvdel av 1800-tallet. Viktigste var indremisjonen, organisert etter tysk modell – evangelisering og sosialt arbeid, der sistnevnte var middel til det første. Kristiania indremisjonsforening (i dag Kirkens Bymisjon) var en sentral aktør, senere også Frelsesarmeen og Blå Kors. Innsatsen var ikke først og fremst rettet mot «vanføre», men mot økonomisk vanskeligstilte, «falne» kvinner og rusmisbrukere.¹³ I regi av Den norske kirkes menigheter ble det reist gamlehjem rundt om i landet. Mange institusjoner ble reist i samarbeid mellom prest og frivillige og ble etablert som frittstående institusjoner med et nettverk

11 Elstad, 2011, s. 352.

12 Elstad, 2011, s. 353.

13 Det er interessant at så få av Indremisjonens mange tiltak var rettet mot «vanføre». I Ola Rudvins standardverk om Indremisjonens historie, er «vanføre» knapt nevnt. Rudvin, 1970.

av frivillige. Pengene kunne samles inn både ved private gaver og også ved kollekter i DNKs gudstjenester.¹⁴

Det er særlig tre trekk fra det kristelig-sosiale feltet, slik dette beskrives av Elstad, som vi finner igjen i vanførebevegelsen, og som i særlig grad kom til å definere kulturen i Sørlandske Vanførelag. For det første ideen om at kjærlighetsgjerninger skulle motvirke den framvoksende ateismen i samfunnet. Innenfor vanførelagene ble det lagt vekt på å smi personlige relasjoner mellom givere og mottakere. For det andre at frivillig arbeid innen sosialomsorgssektoren ble en arena for kvinner. Kvinner drev slumstasjoner, barnekrybber, herberger, dampkjøkken, vedhuggerier og heimer for barn og eldre – og fra rundt 1900 også heimer for «vanføre». For det tredje går det en linje fra det ideologiske skiftet i kirken på 1800-tallet til 1900-tallets funksjonshemmingsdiskurs, i den forstand at man ble oppmerksom på at det moderne samfunn stiller så store krav til det enkelte menneskes evne til tilpasning til samfunnet, at mange nødvendigvis ikke kan makte det. Dette fikk konsekvenser for både menneskesyn og mellommenneskelige forhold.¹⁵

Hva var så status i «vanføreforsorgen» i Norge ca. 1925? En helt sentral institusjon var Sophies Minde, som på dette tidspunktet holdt til i Skådalen og enn så lenge bare fungerte som arbeidsskole og internatskole. Snart skulle imidlertid Sophies Minde videreføres som «sentralanstalt for vanføre». Dermed kom Sophies Minde til å bli den sentrale helse- og utdanningsinstitusjonen for bevegelseshemmede i Norge, og en viktig premissleverandør for politikkutforming og den offentlige samtalen om bevegelseshemming i samfunnet.¹⁶ Dessuten disponerte Sophies Minde en rekke legater som til sammen utgjorde et betydelig beløp som ble delt ut til forskjellige vanførerelaterte formål etter søknad. Fra 1927 startet flyttingen til Carl Berner i Oslo, der internatskolen for barn i skolepliktig alder og arbeidsskolen for unge voksne ble samlokalisert med ortopedisk sykehus og ortopediske verksteder. Før 1927 fantes en egen poliklinikk (fra 1902) og en «klinikk for vanføre» (fra 1913). Begge disse var private klinikker med utspring i miljøet rundt Foreningen til understøttelse av trengende vanføre, stiftet i 1893. Denne foreningen hadde som hovedoppgave å samle inn

14 Takk til Kristin Norseth for opplysning.

15 Se for eksempel *Kirken og de funksjonshemmede*, 1970.

16 Forfatteren av denne artikkelen holder på med et treårig forskningsprosjekt (2022–2025) om bevegelseshemmede, ortopedi og Sophies Minde som sentral helse- og utdanningsinstitusjon i Norge gjennom en hundreårsperiode.

pengen til drift av vanføreinstitusjoner. Drivkraften i mye av dette arbeidet var legen Victor Bülow-Hansen. Han ble også den første formannen i et nytt organ opprettet av Forsvarsdepartementet under første verdenskrig, i en tid da man fryktet at Norge kunne bli trukket med i krigen og dermed få et stort antall krigsinvalidere. I 1920 ble dette organet lett omorganisert, plassert under Sosialdepartementet og gitt det nye navnet Statens sentralstyre for vanføreforsorgen.¹⁷ Noe av det første sentralstyret gjorde, var å kontakte landets kommuner for å få dem til å sette sammen «vanførenemnder». Tanken var at disse kommunale nemndene skulle drive opplysningsarbeid om funksjonshemmedes muligheter til behandling, utdanning og arbeid. Selv om mange slike nemnder ble opprettet, fikk de liten praktisk betydning. Det viktigste bidraget fra sentralstyret var utgivelse og distribusjon av en småskriftserie om aktuelle spørsmål innen feltet. Disse ble trykt i store opplag og spredt i innflytelsesrike kanaler som *Den norske Lægeforenings Tidsskrift*, skoletidsskrifter og *Solglimt*. Sistnevnte startet som et privat foretak i 1923, med Toralf Sandvik som primus motor. Ti år senere ble bladet utgitt av og var hovedorganet til Norges Vanførelag.

Det fantes veldedige foreninger for «vanføre» i landets største byer fra begynnelsen av 1900-tallet, men disse var ikke *for* de funksjonshemmede selv, men for de som ville hjelpe dem. Dette var bakgrunnen for at vanførelagene dukket opp som paddehatter fra 1920-årene. Innen vanførebevegelsen ble det etablert en forståelse av at funksjonshemmede hadde levd i et middelaldermørke helt inntil pionerene kom på banen i siste del av 1800-tallet. Vanførelaggründerne var derfor opptatt av å se seg selv i forlengelsen av den gjerning som søstrene Fleischer, feiret som «vanføresakens grunnleggere», hadde påbegynt.¹⁸ Slik innledes 25-årshistorikken om Norges Vanførelag:

Det er ikke meget vi vet om vanføres leve- og livsvilkår i eldre tid. Vi skulle komme så langt fram i tiden som til siste halvpart av det nittende århundre før noen fant på å skrive om de vanføre som folkegruppe – som en minoritet i hvert lands befolkning – en minoritet som det muligens kunne gjøres noe for.¹⁹

¹⁷ *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 23.

¹⁸ En sentral publikasjon i så måte, er Gullbrandsen, 1943.

¹⁹ *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 15.

Det er interessant å bemerke at denne forståelsen av et historisk paradigmeskifte på 1800-tallet samsvarer så godt med det toneangivende kirkehistoriske narrativet.

«Vi på Sørland kom med aller sidst»

Sørlandske Vanførelag, ofte referert til bare som *Sørlandske*, så dagens lys i 1925. I *Solglimt* nr. 4/1924 sto et leserbrev av lærer Olav Bjørkelid, der han fortalte at han hadde sett en notis i *Fædrelandsvennen* om at innsenderen der var villig til å ta på seg organisering av et vanførelag for Sørlandet. Bjørkelid lurte nå på om redaktør Sandvik hadde kjennskap til dette? Det hadde han ikke, svarte Sandvik.²⁰ Det må ganske sikkert ha vært Alfred Stenersen som rykket inn den kryptiske meldingen i *Fædrelandsvennen*. Året etter stiftet han Sørlandske Vanførelag sammen med fire andre. Sandvik hadde en finger med i spillet. I november 1924 hadde han besøkt Kristiansand og truffet Stenersen og fru Olsen, Sandviks tidligere lærer fra Sophies Minde der han var elev 1903–1905, og noen til. Konstituerende møte fant sted 20. januar 1925, og det var allerede tegnet 56 medlemmer. Til styre ble Stenersen (leder), skipsmegler Johan G. Olsen, Sigv. O. Syvertsen (sekretær), Nilsine Jakobsen (kasserer) og Ida Olsen valgt, med Rakel Hansen og «søster» Kristine Fennefos som varaer.²¹

Snart fikk foreningen sin egen sang. En verslinje går slik: «Vi på Sørland kom med aller sidst». Så veldig langt bak de andre landsdelene fulgte riktignok Sørlandet ikke. Men formuleringen rommer kanskje erkjennelsen av at det tok Stenersen noe tid å bli overbevist om at han var rett person til å lede arbeidet. Sandvik hadde nemlig vært i Kristiansand før. Men Stenersen hadde først kjent seg «tung og hjelpeløs». Dette skriver han i formannens protokoll.²² Omslaget kom da han søkte støtte i Bibelens ord, og fant stedet der det heter at Herren har bruk for de ringe, og at det du venter at andre skal gjøre, det skal du selv gjøre. Det fantes allerede en masse foreninger, påpekte Stenersen, men det som manglet, var et tilbud for de «stedbundne». Formålet var å gi «en handsrekning til selvhjelp» for vanføre som ønsket å klare seg selv, med aktuelle hjelpemidler som «invaliddevogn» og «kunstige lemmer».

20 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 41.

21 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 42.

22 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

Sørlandets Vanførelag skulle samle alle «vanføre» på Sørlandet samt venner av vanføresaken til et målbevisst arbeid for hjelp til selvhjelp for de som hadde funksjonsnedsettelse. Sørlandske ble raskt det vanførelaget i Norge med klart flest lokallag og foreninger. I 1935 hadde laget 80 lokale foreninger og komiteer i Telemark, Aust-Agder og Vest-Agder. I en landsoversikt fra 1939 er antallet gått noe tilbake, til 75. Men fortsatt utgjorde dette en meget stor andel (46 %) av landets 163 foreninger. Kun Østlandske hadde flere individuelle medlemmer. Derimot skåret Sørlandske dårlig i statistikken med hensyn til «antall hjulpne» og pengebidrag.²³

«Lover» for kretslaget ble vedtatt og trykt i 1929. § 1 slo fast at kretsen var geografisk definert av grensene for Agder bispedømme. Den neste, formålsparagrafen, lød slik: «Kretsens formaal er paa Guds ords og den evangeliske bekjendelses grund at virke for Vanføresakens trivsel og fremgang.» § 3 ga anvisninger for hvordan dette formålet skulle søkes oppfylt: ved «Guds ords forkyndelse», opplysning om vanføresaken, opprettelse av vanførelag, kvinne-, ungdoms- og barneforeninger, innsamling av midler til vanførehjem samt utbredelse av vanføresakens organer.²⁴

Den største saken rett etter stiftelsen gjaldt hvorvidt Sørlandske skulle slutte seg til Norges Vanførelag, som ennå ikke var formelt stiftet. Det var ingen i styret som gikk imot dette. Styremedlem Olaf Brunvathne var sørlandsk representant ved et møte i Nidaros der lovutkastet ble utarbeidet.²⁵ Norges Vanførelag ble stiftet 7.–8. januar 1931 på Sophies Minde.²⁶ Flere sørlendinger satte sitt preg på det første landsmøtet i september samme år, på Fjellhaug ungdomsskole. Til stede var både Brunvathne, reisesekretæren Odin Bøe og kretsformann Sigv. Syvertsen.

I 1956 utga Norges Vanførelag en historikk i forbindelse med sitt 25-årsjubileum. Virksomheten lokalt og sentrale personer i hver av kretsene, gis fylldig omtale. Det er også et fotografi av styret i Sørlandske Vanførelag per 1955. Bildet viser tydelig at Sørlandske var en kvinnelig arena. Åtte av ti styremedlemmer (!) var kvinner: Rakel Grava, Marie Schulz, Inger Tellefsen, fru Brendefur, Ingeborg Hoppestad, Sofie Ellingsen, Ragnhild Haaversen og Sigrid Thorbjørnsen.

23 *Solglimt*, 1940(9), s. 147.

24 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930, Lover for Sørlandske Vanførelag (1929).

25 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

26 *Norges vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 48.

«Fornyed lyd i fløita»: foreningen som sosial arena

Hvem var med i styre og stell? Den viktigste kilden til dette spørsmålet er kretsstyrets møteprotokoll.²⁷ Styret hadde de første årene sine møter stort sett sentralt i Kristiansand, gjerne i Blåkorslokalet, i Pleiehjemmet i Elvegaten eller på Ungdomsheimen. Etter hvert ble styremøtene holdt forskjellige steder i kretsen. Det var særlig fem grupper som satte sitt preg på virksomheten gjennom verv i foreningen: kvinner engasjert i sosialt arbeid, skolefolk, forretningsfolk, tjenestemenn og kirkefolk. En typisk representant for skolefolket var Olaf Brunvathne (1899–1969) fra Mandal som i mange år representerte Sørlandske i landsstyret, var mangeårig styreformann ved Norges Vanførelags folkehøgskole på Moi og som i 1957 ble den første bestyrer ved Kongsgårdheimen. Forretningsfolkene videreførte den veldedige 1800-tallstradisjonen med at samfunnets støtter bidro med sine ressurser i frivillig, sosialt arbeid. Folk som Sigv. Syvertsen og skipsreder Johan G. Olsen hadde kontaktene i orden, anseelse og finansiell knowhow. Offentlige tjenestemenn hadde tilgang til nettverk, organisatoriske evner og kunnskap om beslutningsprosesser. Kirkens folk representerte vanføresakens historiske røtter og bidro til å gi virksomheten legitimitet. Samtidig var de uttrykk for at kirken fortsatt ønsket å spille en rolle i sosialt arbeid, i en tid der staten kom til å overta mer og mer. Blant de mest sentrale i foreningen var sogneprest Olaf Reinhardt Sagedahl på Hisøy, sogneprest P. Danielsen i Holt, prost H. Brun i Sør-Audnedal, sogneprest Hagene (nestformann fra 1930) og klokker J. Køhn i Skien.

I årsberetninger og historikker angis gjerne hvem som var «vanfør selv». Det er rimelig at dette ble sett på som verdt å rapportere om. Foreningen ønsket alle velkomne som medlemmer, og foreningen skulle jo tross alt holde oversikt over «vanføre» i regionen. Samtidig markerer denne praksisen en form for andregjøring, der de ikke-vanføre ble sett på som normalen. Det kunne vel også hende at det ble sett på som en fordel at enkelte av styrets medlemmer til enhver tid selv var «vanfør», men det ser ikke ut til å ha vært noe styrende prinsipp. «Vanføre» som klarte seg bra, ble ofte løftet fram, slik vi så i tilfellet Michael J. Dowling ovenfor. Det manglet forresten ikke på norske modeller. I historiske oversikter nevnes personer som Erling

27 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

Skakke, Inge Krokrygg og Magnus den blinde.²⁸ Bak anerkjennelsen av disse skeive heltene, lå en fordom om at de som hadde nedsatt funksjonsnivå, ikke kunne regnes med på lik linje som andre. Det var derfor det var så imponerende når «vanføre» gjorde slike fordommer til skamme. En av dem som titt og ofte ble omtalt som «selv vanfør», var stifteren og foreningens første formann, Alfred Stenersen. Han omtales som så giktplaget at han bare kunne sitte halvt oppreist i rullestol. I historikker er han gjerne avbildet halvt liggende i sin rullestol, med et plaget uttrykk i ansiktet.²⁹

Stenersen var ikke den eneste «vanføre» i styret, det fantes flere, både kvinner og menn, men de var alltid i mindretall. Det samme gjaldt i andre kretslag. Jørgen Jensen fra Hamar var formann i landslaget gjennom krigsårene. Han var «selv vanfør, men en ildsjel for saken», som det heter i kretsstyrets møteprotokoll.³⁰ At han var «vanfør», var altså ikke til hinder for at han gjorde en god jobb. Alle styremedlemmene var frivillige, men foreningen tok seg råd til å ansette en «reisesekretær» fra 1927.

Arkivet etter Sørlandske Vanførelag inneholder bare fragmentariske navnelister over medlemmer som var «vanføre». På ett tidspunkt, rundt 1935, har kretskasserer Nicoline Jacobsen ført inn navn på 19 kvinner og én mann. Utgangspunktet for listen var muligens et kvinnelag. Den første kvinneforeningen ble stiftet 6. mai 1925, med Sina Jakobsen som «formann». Selv om de 19 kvinnene i protokollen var en liten gruppe, kan opplysningene fortelle en del om hvem disse var. Kvinnene bodde spredt i kretsen: tre i Risør, tre i Kristiansand, tre i Sønedeled, to i Gjerstad, en hver i Kragerø, Konsmo, Vanse, Flekkefjord, Valand, Holum, Arendal og Langesund. Ved hvert navn er «type vanførhet» angitt: «leddgikt», «dårlig rygg», «skadet rygg», «dårlige bein pga. fall fra vindu», «født vanfør», «lamme bein etter polio» og «uten ben».

Sørlandske arrangerte kretsmøter i tillegg til det årlige kretsstevnet. I forbindelse med stevnene ble det avholdt årsmøte. Stevnene ble holdt på forskjellig sted fra år til år, fra Skien i øst til Flekkefjord i vest. I 1956 het det i 25-årshistorikken for Norges Vanførelag:

28 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 16.

29 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 42.

30 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

Det er noe sterkt gripende med disse første stevnene for vanføre. Det hadde aldri hendt før at vanføre hadde vært i forgrunnen. Hvis de hadde vært med, hadde de holdt seg langt bak i rekkene, og nå er de plutselig med og arrangerer.³¹

Det var framfor noe disse stevnene som preget kulturen i vanførelaget. Det aller første stevnet ble arrangert i Kristiansand 11.–12. juli 1925, dels i Metodistkirken, dels i Blå Kors sine lokaler. Foreningen fikk leie gratis begge steder. 22 «vanføre» deltok. «Det merkedes dog det var gjildt at komme sammen», og «flere fikk fra da av fornyed lyd i fløita».³² På programmet sto andakt ved pastor Rikstad, to foredrag av generalsekretær Ivar Rummelhoff – ett om «vanføre før og nu» og ett om Henry Ford – og biltur i Torridal prosti. Bilturer var fast innslag på stevnene de første årene; de gikk til Torridal, Vennesla og Ålefjær. At bilen spilte en viktig rolle i foreningens aktiviteter, var ikke merkelig. Bilen symboliserte modernitet, framskritt og frihet. Men for funksjonshemmede spesielt, ga bilen en ny mobilitet og nye muligheter.

Salgsutstillinger og utlodning av «vanføres arbeider» var en viktig aktivitet og inntektskilde. Den første ble avholdt i februar 1925, med en netto fortjeneste på 1300 kroner etter tre uker. Juletreffester var et annet sosialt og innteksbringende tiltak. Foreningen utga også et eget julehefte. Vanføresaken engasjerte flere av landets mest kjente helter, blant dem Fridtjof Nansen og Roald Amundsen. En spesiell «fotballdag» ble arrangert i hovedstaden i 1927. Av overskuddet mottok Sørlandske Vanførelag 1000 kroner.

Årsmøtene fikk raskt en fast form. Første dag ble innledet med felles middag. Deretter var det «forhandlingsmøte», som besto av åpningstale, andakt, konstituering, gjennomføring og avslutning med bønn. Deretter var det fest. Annen dag startet med gudstjeneste i en lokal kirke. Etter midt dagen var det som regel friluftsmøte og deretter avsluttende møte innendørs med salme. En populær salme til disse anledningene var «Å, tenk når engang samles skal». I 1940-årene ble «salme» erstattet av «sang og musikk» i programmet, men andakt og gudstjeneste ble videreført som en del av stevnene etter andre verdenskrig. Årsberetningene er ofte fascinerende lite informative og konkrete om virksomheten. Tradisjonspleien og det nærmest rituelle ved sammenkomstene står i forgrunnen.

31 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, 1956, s. 43.

32 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930, s. 6.

Et slående poeng er at *vanføresaken* er omdreiningspunktet i foreningens liv, ikke de «vanføre», noe som også understrekes i vedtektene. Å *utbre* *vanføresaken* hadde høyeste prioritet. I tillegg var det tre konkrete saker som opptok foreningen de første tiårene: reising av et vanføre hjem, innføring av en lov om forsorg av «vanføre» og behandling av søknader om økonomisk støtte fra medlemmene. La oss se nærmere på disse, siden de også sier noe om hva slags aktør foreningen var i samfunnet, og hvilken forskjell den utgjorde for menneskers levde liv.

Sørlandske som samfunnsaktør

Målet om å arbeide for utbredelse av *vanføresaken* lå bak ansettelsen av en egen sekretær i 1927. Denne skulle reise rundt i kretsen for å komme i kontakt med funksjonshemmede og bidra til dannelsen av nye lokale lag. Da Norges Vanførelag opprettet en stilling som reisesekretær i 1935, vedtok landsstyret, etter Sørlandske-formannens forslag, at denne skulle være en ordinert prest. I mars 1939 fant Sørlandske å måtte si opp sekretæren av økonomiske årsaker, men stillingen ble gjenopprettet etter krigen. En slik stilling var temmelig avgjørende for at foreningen kunne arbeide systematisk med interessepolitiske saker, utover å røkte medlemspleien. Mye av pengeinnsamlings- og opplysningsarbeidet lokalt var forberedt og koordinert sentralt. Her kan blant annet nevnes ordningen med «Hjelpetikker», et initiativ som opprinnelig ble tatt av direktør for Nitedals Tændstikfabrik F. H. Frølich. I 1956 mottok Norges Vanførelag 480 000 kroner, noe kretsene også nøt godt av. Andre kampanjer var nasjonale, men med lokal gjennomføring, så som salg av «Vanføres Rose» og gjennomføring av «Vanføres Uke» fra 1938.

Sørlandske hadde, i likhet med landets øvrige kretser, et nært forhold til sentralanstalten Sophies Minde i Oslo. Mange lokale ildsjeler hadde erfart verdien av Sophies Minde som møteplass, som et sted der sosialt engasjement ble vakt, og politisk oppvåkning skjedde.³³ Ved sentralanstalten fantes et sentralarkiv over «vanføre» personer i Norge, basert på opplysninger samlet inn av kretsene. Det ble også etablert et opplysnings- og veiledningskontor i et samarbeid mellom Sophies Minde, Sentralstyret for vanføreforsorgen og Norges Vanførelag. Opplysningsarbeidet besto i

33 Brende, 1983, s. 11.

å informere om behandlingsmuligheter, utdanning og arbeidsformidling for bevegelseshemmede i landsdelen.

Allerede på det aller første årsmøtet ble det vedtatt at foreningen skulle arbeide for en «Vanføreheim for Sørlandet». En innsamlingskomite ble nedsatt samme år. Først 30 år senere – i 1957 – sto Kongsgårdheimen ferdig. Det skyldtes først og fremst at innsamlingen av private midler tok tid, i tillegg til at Sørlandske ønsket og behøvde statlig støtte, noe som var ugunstig under og rett etter krigen. I 1934 hadde komiteen samlet inn 60 000 kroner. Fra 1942 til 1945 ble beholdningen doblet fra 150 000 til 300 000 kroner. Johan G. Olsen ledet byggekomiteen før krigen, med vurdering av tomtekjøp som viktigste oppgave. I 1948 søkte Sørlandske om statlig støtte på 250 000 kroner til formålet. I 1950 ble komiteen utvidet med blant andre byarkitekten i Kristiansand, Alv Erikstad. De neste årene handlet om å få byggeløyve av staten, noe som ble gitt i 1953. Oddernes kommune ga 21 mål vederlagsfritt til eiendommen. Arkitekt var Gabriel Tallaksen. I 1957 sto Kongsgårdheimen ferdig, med ca. 70 pleiehjemspasienter pluss 30 poliopasienter, det siste i samarbeid med Landsforeningen mot poliomyelitt. Åpningen ble behørig dekket i lokale aviser. Her ble det blant annet framhevet som spesielt positivt at det ble brukt lokale leverandører. Høie Fabrikker leverte alt av sengetøy.³⁴

Den første tiårsperioden var preget av deltakelse i arbeidet for å få på plass en lov om vanføreforsorgen. Loven ble vedtatt i 1935 og trådte i kraft året etter. Vanføreloven innebar at funksjonshemmede ble sikret rett til nødvendig medisinsk behandling og opplæring, samtidig som staten garanterte opphold ved anstalter, pleiehjem, skolehjem og spesialavdelinger som staten bar økonomisk ansvar for. Et supplement kalt Midlertidig lov for blinde og vanføre sikret årlig trygd på 360 kroner for blinde og bevegelseshemmede med minst 80 prosent invaliditetsgrad. Siden loven omfattet reiser og opplæring, kunne nå vanføreorganisasjonene bruke pengene sine annerledes.

Kretsene i Norges Vanførelag hadde fått anledning til å gi kommentarer til en felles høringsuttalelse før loven ble vedtatt. Denne prosessen ble koordinert av ledelsen ved Sophies Minde og viser det nære samarbeidet mellom denne sentralinstitusjonen og vanførelagene. Det samme gjaldt to tiår senere da en revidert vanførelov var på trappene. Sørlandske tok også stilling til andre lovforslag, så som en ny håndverkslov som var under

34 Christianssands Tidende (1957, 29. juni).

forberedelse før andre verdenskrig, men som først ble vedtatt mye senere.³⁵ Siden mange bevegelseshemmede utdannet seg innen håndverksyrker, var dette et viktig saksområde.

Behandling av søknader om støtte fra medlemmene var en hovedsak for styret i Sørlandske. Søknadene ble i regelen innvilget. De fleste summene var på under 100 kroner. For perioden 1955–1964 fins det bevart en rekke søknader.³⁶ Materialet gir opplysninger om hva det ble søkt om støtte til, hvem som søkte, hvem som fremmet eller anbefalte søknadene, årsaker til «vanførheten» – og hvilke momenter som ble tillagt vekt i vurderingen. Det ble søkt om støtte til bil med ekstrautstyr, rullestol, igangsettelse av skomakerverksted, selvbygd motorisert invalidevogn, kurs i bokføring, vaskemaskin, start av kiosk, opphold på Kongsgårdheimen og invalidesykkel. Det var både kvinner og menn i alle aldre som søkte, gifte og ugifte, enker og enkemenn. Mange søkere var husmødre som trengte hjelp til husarbeidet. En kvinne i Flekkefjord ba om hjelp for en 61 år gammel kvinne uten sistnevntes vitende. Det kan tyde på at enkelte fant det skamfullt å be om hjelp.

Søknadene var gjerne ledsaget av anbefalinger og attester. Dette kunne være fra sogneprest, lege eller rektor, arbeidskonsulenter ved fylkesarbeidskontorene, sosialkuratoren i fylket eller ved Sophies Minde. Det er ikke vanskelig å se hva søkerne oppfattet var viktig å framheve: hjelp til selvhjelp. Attestene var fulle av ord som «oppvakt», «energisk» og «flittig». Søknadsbrevene gir et godt bilde av hvordan personer med funksjonsnedsettelse greide seg i arbeidslivet. Søknadene besto av et standard skjema som måtte fylles ut, i tillegg til et mer personlig søknadsbrev og eventuelle vedlegg. I standard skjemaet måtte søkeren oppgi hva som var årsak til «vanførheten». Her ble det oppgitt lammelser etter polio, amputasjon etter skyteulykke, arachnoiditt, medfødt muskelsvekkelse, skoliose, hofteledds-dysplasi, Parkinsons sykdom, Bekhterevs sykdom, gikt, multippel sklerose og leddgikt. Språket i søknadene betjener seg av tidstypiske betegnelser som: «skavank», «svakhelse», «invalid» og «åndssvak». Når styret fant ikke å innvilge en søknad, var det som regel fordi søkeren ble antatt å ha god økonomi. På midten av 1950-tallet kunne en person som ikke var i lønnet arbeid, motta vanføretrygd på 160 kroner per måned pluss litt over 200 kroner fra sosialkontoret.

35 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

36 SAK, D/0899A-7, Søknader 1955–1964.

Betydningen av bil kan neppe overdrives. Svært mange søknader omhandler bil. En far på Tromøy skriver i sin søknad at han har skaffet seg bil «utelukkende for datteren». Naturligvis gir også søknadene innblikk i hvordan byråkratiet fungerte. 13 år gamle Ånund fra Mykland var lam. Faren bygde selv en motorisert invalidevogn til ham, for lånte penger. Sentralstyret for vanføreforsorgen kunne ikke yte økonomisk støtte til «bilen», fordi slik støtte kun kunne gis til transport til og fra arbeid, ikke til skolegang. Ifølge sosialkuratoren hadde foreldrene tatt seg av gutten «på en helt enestående måte og gjør alt de kan for at han skal få en mest mulig naturlig barndom». Sørlandske støttet søkeren med 500 kroner. Videre finner vi i materialet eksempler på at bedrifter tok samfunnsansvar. Vaskemaskinfirmaet Perfekt i Arendal leverte vaskemaskiner til nedsatt pris og med gratis frakt til bevegelseshemmede.

En rekke andre organisasjoner, institusjoner og offentlige organer var inne i bildet når det gjaldt hva det ble søkt om støtte til. Selve saksbehandlingen i styret i Sørlandske Vanførelag ble løst slik at styremedlemmene var ansvarlige for å følge opp saker i sitt distrikt. La oss se nærmere på et par søknader. Først 25 år gamle Signes søknad om støtte til anskaffelse av spesialtilpasset bil i 1955.³⁷ Signe fikk polio i ungdomstida. Etter det hadde hun fullført ungdomsskole og ettårig handelsskole. Ifølge attesten fra Telemark fylkesarbeidskontor hadde hun gjennomført skolegangen med utmerket resultat. Hun hadde greid å skaffe seg jobb ved et kommunalt kontor, der arbeidet besto i å betjene et sentralbord. «Alt er lagt til rette for at de handicapes hun har etter poliomyelitten skal bli minst mulig sjenerende i arbeidet», heter det videre. Det er uklart hva som er potensielt «sjenerende», om det er virkningen hun hadde på andre eller om det handlet om behov for tilrettelegging. Videre begrunnes søknaden med at det er vanskelig å skaffe bosted i nærheten av kontoret. Hun var selv uformuende, og hennes mor var enke. Signes lange sykdomsperiode hadde skapt «økonomiske vansker» for familien. Støtten hun har søkt om, er derfor helt avgjørende. «Det er i høyeste grad hjelp til selvhjelp det her gjelder», slår sosialkuratoren fast. Signe fikk også attester fra skolestyreren ved handelsskolen hun hadde vært elev ved, og fra sognepresten i Kviteseid, som kjente henne fra konfirmanttida. Skolestyreren skrøt av at «flid og truskap» var karakteristisk for Signe. Hun hadde demonstrert en «sjeldan viljestyrke» etter at hun ble rammet av sykdom. Sognepresten var heller

37 SAK, D/0899A-7, Søknader 1955–1964.

ikke i tvil: Signe burde få bil, for hun var både «vaki og viljesterk». Signe var ganske sikkert en meget kvalifisert søker, og styret i Sørlandske innvilget støtten. Samtidig ser vi at det sosiale systemet er grunnfestet i en forestilling om verdige versus uverdige trengende.

En annen polioangrepet kvinne som søkte om støtte til bil på samme tid, var 38 år gamle Tora som bodde i en innlandsbygd i Vest-Agder. Hun var enke og hadde tre mindreårige barn. Etter at hun fikk polio under den store epidemien i 1951, hadde hun tilbrakt lange perioder hjemme fra, først ved et lokalt sykehus, deretter ved en kuranstalt i Danmark og så nesten et helt år sammenhengende ved Sophies Minde til kirurgisk behandling. Også de to eldste barna ble rammet, men uten langvarige lammelser. For Toras del var hun ennå i 1955 «hemmet av betydelige lammelser i underekstremitetene og delvis også i begge overekstremiteter». Hun var helt avhengig av bil – «forutsatt spesialutstyr» – for å kunne ta seg lønnet arbeid. Styret innvilget Toras søknad. På dette området ser vi at Sørlandske Vanførelag spilte en vesentlig rolle for funksjonshemmedes muligheter til aktiv samfunnsdeltakelse.

Var det noe annet under krigen?

Holdningen i Norges Vanførelag var til å begynne med at arbeidet burde intensiveres fordi man ventet flere invalider etter krigsutbruddet. I praksis ble dette vanskelig. Det ble ikke holdt noe landsmøte med stevne og heller ikke kretsmøter så lenge krigen varte – med ett unntak: Sørlandske. Den offisielle begrunnelsen for dette var at Sørlandske «ikke ville la seg kue av bandittenes herjinger».³⁸ Dette virker merkelig. Ingen av de andre lagene og kretsene ville vel heller det.

Et nærliggende spørsmål er om betingelsene for å drive arbeid med og for funksjonshemmede ble endret som følge av okkupasjonen. Dette er det lite som tyder på. De hindringene for møtevirksomhet og aktiviteter som Sørlandske møtte, må sies å ha vært helt alminnelige, relatert til den krigsskapte vareknappheten og ikke til politiske eller ideologiske føringer. Likevel, det er noe oppsiktsvekkende ved at driften tilsynelatende fortsatte så normalt under okkupasjonen, når vi vet at dette ikke var tilfellet i de øvrige kretsene.

38 Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956, s. 69.

Jeg har gjennomgått privatarkivet etter Sophies Minde og arkivet etter det tyske rikskommisariatets helseavdeling. Det er ingenting i dette materialet som tyder på at tyske eller norske myndigheter i okkupasjonsårene vurderte særskilte tiltak mot bevegelseshemmede i Norge som gruppe. Ifølge Solglimt-redaktøren skal situasjonen for sosiale tidsskrifter ha vært «verre enn for noen annen, for de var uønsket».³⁹ Dette er neppe riktig. Sensuren gjaldt overalt, og norske foreninger ble nokså solidarisk rammet av ensrettingen.

Noen få rasehygieniske aktivister innen Nasjonal Samling tok til orde for barmhjertighetsdrap (eutanas), men dette fikk aldri gjennomslag. Historikeren Per Haave skriver i sin bok om Sanderud sykehus og norsk psykiatrichistorie at det ikke er noe som tyder på at den tyske okkupasjonsmakten tok livet av norske sykehuspasienter.⁴⁰ Men da sjefen for helseavdelingen i Rikskommisariatet, dr. Fritz Paris, besøkte Dikemark i 1943, spurte han direktør Rolv Gjessing hvorfor pasientene ikke ble gitt «en liten sprøyte». Gjessing skal da, ifølge sosialmedisiner og forfatter av bøker om norsk helsehistorie Anders Chr. Gogstads framstilling, ha fortalt at den norske «religiøse og sosiale innstilling» til sykdom ikke tillot dette.⁴¹

I slutten av 1944 ble likevel spørsmålet om drap på pasienter igjen diskutert av norske helsemyndigheter. Dette initiativet fikk mest støtte i Telemark og Aust-Agder, og sånn sett innenfor Sørlandske Vanførelags grenser. Bakgrunnen var et initiativ fra fylkesmannen i Vestfold, Christopher A. H. Lange, som tidligere hadde hatt ulike sjefsstillinger i politiet under okkupasjonen.⁴² Lange tok til orde for avliving av uhelbredelige sinnssyke overfor medisinaldirektør Thorleif Østrem og sendte dessuten sitt brev til alle landets fylkesleger og fylkesmenn i håp om at andre skulle plukke opp hansken. Østrem sendte Langes brev videre til alle asyldirektører. Haave konkluderer med at svært få responderte på skrevet, men fra to fylkesmenn kom det støtterklæringer; pussig nok fra to andre fylker vest for Oslofjorden, Telemark og Aust-Agder. Fylkesmann Hans H. Petersen i Aust-Agder mente at tida var inne i februar 1945, og gikk da svært langt med hensyn til omfang; også «idioter» burde drepes. Fylkeslege Leif Bergh Smith i Aust-Agder mente at avlivingen i tillegg til asylpasienter burde omfatte sinnssyke i privat pleie.

39 *Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1956*, s. 68.

40 Haave, 2008, s. 238.

41 Gogstad, 1991.

42 Haave, 2008, s. 239.

På dette tidspunktet gjaldt det siste rundt 7500 personer, som enten ble pleid hjemme hos seg selv eller i privat institusjon med offentlig støtte.⁴³

Var det meningen at «vanføre» skulle omfattes av disse barmhjertighetsdrapene? Kanskje, kanskje ikke. Men i denne situasjonen må vi nesten forutsette at saken må ha blitt diskutert heftig innen vanførebevegelsen. Dessverre er det ikke bevart noe i arkivet etter Sørlandske Vanførelag som kaster lys over dette. De som var mest utsatt med tanke på eutanasi-snakket blant norske nazister, var personer som ble sett på som uhelbredelige sinnssyke, ikke andre grupper av funksjonshemmede. Materialet fra Rikskommisariatet peker i samme retning.⁴⁴

En viss normalitet var det over driften i Sørlandske under okkupasjonen. Søknader tikket inn og ble behandlet, og styret delte ut penger, blant annet 150 kroner til en mann i Vågsbygd som søkte støtte til å anskaffe seg en «alminnelig sykkel» i 1944. Sørlandske gjorde mer enn bare å holde hjulene i gang. En ny byggekomite ble nedsatt, og nye styremedlemmer ble rekruttert. En av dem var sogneprest Sagedahl på Hisøy. Han var en kjent motstandsfigur i Arendalsområdet, en «motstandsprest» i et område der NS-kirken forsøkte å komme på offensiven.⁴⁵ I juni 1945 ble det første etterkrigsmøtet holdt. Det ble ingen utskiftninger i styret med det første.

Påkjenninger fra krigstida ga varige funksjonsnedsettelse for mange. Blant medlemmene i Sørlandske Vanførelag etter krigen finner vi navn på krigsdeltakere med erfaringer fra så vel felttog som fangenskap og tortur.⁴⁶ Tre av dem hadde vært fanger på Arkivet, det tyske sikkerhetspolitiets hovedkvarter i Kristiansand. En fjerde hørte til de meget få som greide å rømme fra tysk fangenskap i Norge.⁴⁷

Noe av det mest dramatiske som skjedde i foreningens indre liv i løpet av krigsårene, var at formannen Lars Aas Nome, som hadde ledet laget siden 1933, døde i 1942 «grunnet forbryternes angrep på fredelige borgere», slik det framgikk i en historikk.⁴⁸ Mer om dette nedenfor.

43 Haave, 2008, s. 240–241.

44 Riksarkivet, Reichskommisariat, Hauptabteilung Verwaltung, Abteilung Gesundheitswesen. RAFA-2174/E/Ebe/L0004 og L0009.

45 Hjellset, 2011.

46 Sørlandske Vanførelag, Fortegnelser over medlemmer og tillitspersoner fordelt på kommuner og lag.

47 Se <https://www.fanger.no/persons/4716>; <https://www.fanger.no/persons/21005>; <https://www.fanger.no/persons/10481>; <https://www.fanger.no/persons/12427> (lest 7.4.2023).

48 *Norges Vanførelag gjennom 25 år*, s. 69.

Motivasjon og mentaliteter: seks fasetter

«De gode gjerningers felt» kaller historiker Anne-Lise Seip det private sosiale arbeidet i sin bok om norsk sosialpolitikk.⁴⁹ Seip beskriver hvordan det rundt 1900 oppstår landsomfattende foreninger med humanitært formål og en ny «universell karakter». Blant disse var foreninger for funksjonshemmede. De hadde en «avgrenset personkrets», men hadde likevel landsomfattende mål, argumenterer Seip. Videre skjelner hun mellom tre typer foreninger: foreninger til beste for funksjonshemmede for sakens venner, foreninger av funksjonshemmede selv og misjonsforeninger. Her peker Seip klart på ulike dimensjoner ved vanførebevegelsen, men ikke nødvendigvis på ulike foreninger. Tvert om er det typiske for vanførelagene som oppsto i mellomkrigstida, at de representerer et blandingsforhold mellom alle disse typene.

Vanførebevegelsen var et komplekst fenomen. En rekke forskjellige idestrømninger kan identifiseres i foreningen i perioden 1925–1960. I det følgende vil jeg gi en beskrivelse av disse, forstått som seks fasetter ved den mentalitetshistoriske utviklingen. De er både komplementære og motsetningsfylte. Spørsmålet jeg stiller, er hvilke tenkemåter om funksjonshemming vi finner i foreningen, og hvordan disse forholdt seg til hverandre over tid.⁵⁰

Filantropisk veldedighet

Inspirasjonen fra diakoniens fornyelse og den kirkelig-filantropiske bevegelsen fra slutten av 1800-tallet, representerer et sterkt kontinuitetselement i foreningens historie inntil 1960-årene. Det rommet som ble skapt for det private initiativ på det sosiale omsorgsfeltet, ble forsøkt heget om. Denne tilnærmingen til funksjonshemmingsfeltet, som et område der ikke-økonomisk virkestrang kunne utfolde seg innenfor et velkjent verdisystem med veldedige givere og takknemlige, verdige trengende, var utbredt blant foreningens kvinner, kirkefolk, forretningsfolk og skolefolk. Flere av formennene sto klart i denne tradisjonen, blant dem Sigv. Syvertsen (1930–1933) og H. Torkelsen (1942–1962).

Den filantropiske motivasjonen var forenlig med den funksjonelle forståelsesmodellen av funksjonshemming. Av denne grunn ser vi at

⁴⁹ Seip, 1984, s. 179–180.

⁵⁰ Jf. Froestad & Ravneberg, 1991, s. 115.

filantropene viste like stor interesse for *behandling* som omsorg, dannelse og utdanning. I alle kretsene av Norges Vanførelag pågikk et arbeid for å reise en «heim» for regionens mest sårbare «vanføre». For Sørlandskes del ble drømmen om et eget hjem et så klart hovedmål, at det i tida etter realiseringen ble nødvendig å reorientere seg. Hjemmet skulle ikke bare være et sted for oppbevaring, men for behandling. Når behandling trer fram som en ide, er det nødvendigvis fordi det fins et potensial for oppretting, altså endring. Dermed var ikke funksjonshemmingen lenger bare skjebne. Orienteringen mot det medisinske sto altså ikke på noen måte i motsetning til den filantropiske grunntanke, men fulgte så å si logisk av denne. Innenfor den filantropiske tradisjonen var det plass til en religiøs dimensjon, men den kunne tones ned, slik det også ble gjort smått om senn i Sørlandske Vanførelag etter 1945. Endringene her var neppe annerledes enn på andre sammenlignbare samfunnsområder. At det skjedde saktere i sør enn i andre kretser, er det lite som tyder på, uten at dette er systematisk undersøkt.

Humanistisk hjelp til selvhjelp

Innenfor den filantropiske veldedighetstanken sto altså ikke spørsmålet om den enkeltes *arbeidsevne* sentralt. Det gjør det derimot innenfor den nært beslektede humanistiske hjelp-til-selvhjelp-tradisjonen. Her var hovedsaken å gjøre den enkelte i stand til å greie ting selv – og sånn sett gjøre seg uavhengig av andres veldedighet. «Hjelp til selvhjelp» var nærmest et slagord innenfor vanførebevegelsen fra starten og lå til grunn for de første tiltakene på utdanningsområdet.⁵¹ Økonomisk selvstendighet ble nok sett på som et ideal, men det gjaldt like mye selve anerkjennelsen av det enkelte menneskes integritet og verdighet. Her lå det en spenning i forhold til de veldedighetsorienterte filantropene.

Det var i første rekke foreningens kvinnenettverk og skolefolk som målbar dette prosjektet. En slik tilnærming til vanføresaken er kompatibel både med den relasjonelle og den administrative forståelsesmodellen av funksjonshemming, men først og fremst den relasjonelle. Her ser vi at vanførelagene viderefører tradisjonen fra søstrene Fleischer og deres tilnærming, som alltid handlet om å se den enkeltes muligheter i samspillet

51 I 1960-årene ble det laget et nytt slagord i vanførearbeidet som ga det gamle mottoet en ny tvist: «Fra hjelp til selvhjelp». Se Andersen, 2001.

med omgivelsenes krav. Noe var felles med det filantropiske veldedighetsprosjektet: Like uaktuelt som det var å utrette velgjørenhet overfor utakknemlige mottakere, like umulig var det å hjelpe de som ikke ville bli hjulpet. Holdningen – livsinnstillingen – hos den enkelte «vanføre» var avgjørende.

En representant for denne tradisjonen i foreningen gjennom mange år var Julie Thorsrud fra Porsgrunn. Hun var formann i Hjemmenes Vel og en av stifterne av Porsgrunn Vanførelag. I 1947 ble det tilsatt ny skoleinspektør i Porsgrunn etter hennes mann, men hun fikk anledning til å fortsette å bo i annen etasje i skoleinspektørboligen. Hun ble hyllet for sin «enestående innsats» for byens befolkning under krigen.⁵² Hun var også aktiv i lokallaget av Norges Røde Kors, der hun var varaformann under krigen.⁵³ Hun var også Sørlandskes representant i landsstyret. Hun var populær foredragsholder over temaer som gjaldt organisasjonsutvikling.

Kjærlighetsgjerninger

Innen vanførebevegelsen fantes det en sterk religiøs motivasjon for arbeidet, fundert i en tenkning om plikt og glede ved å hjelpe samfunnets svakeste. Dette var naturligvis ikke begrenset til de med geistlig bakgrunn eller de som var aktive i kirkelige organisasjoner, men mange av disse fantes blant organisasjonsbyggerne i Sørlandske Vanførelag. I denne sammenhengen er selvsagt ikke poenget hva folk innerst inne tenkte, det kan vi ikke vite, men hvordan dette kom til uttrykk i konkrete praksiser og retorikk.

Vognfabrikanten Lars Aas Nome (1884–1942) fra Arendal kan ses som en typisk figur for det som kan beskrives som en spirituell tilnærming til vanføresaken. Han ledet foreningen i ni år fra 1933 til sin plutselige død i 1942. Nome var daglig leder i vognfabrikken Chr. P. Nome & Søn i Barbu, som ble startet av hans far Christen Pettersen Nome i 1879, og som han selv overtok i 1912 etter studieopphold ved automobilfabrikker i England og USA. Spesialiteten var «lette Arendalstriller, på gummi og uten, kjøkkenvogner, arbeidshjul og lettere Arendalssluffer». Firmaet leverte også likvogner og «forvørig alt arbeide der henhører under vognfabrikasjon».⁵⁴ Fabrikken lå i Strømsbuveien 272.⁵⁵ En yngre bror drev karosserifabrikk samme sted fra 1933, og overtok storebrorens vognfabrikk ved dennes død

52 Dagningen (1945, 19. juli).

53 Breviks Dagblad (1944, 14. april).

54 Haller, 1933, s. 94.

55 Rolseth, 2001.

i 1942. Firmaet ble nedlagt i 1946. Lars Aas Nomes død under krigen er omhyllet i en tåke av ubesvarte spørsmål. I en bok om norsk karosseriproduksjons historie står følgende: «Han fikk flere bajonettstikk i ryggen etter et basketak med en tysk soldat.»⁵⁶ Det har ikke lyktes å kontrollere denne opplysningen mot skriftlige kilder, men vi kan se spor av denne versjonen i minneordene som ble produsert innen vanførebevegelsen både under og etter krigen.⁵⁷ I avisene ble dødsfallet 21. februar 1942 omtalt som «plutselig», «tragisk», og som at han «falt død om på gaten», men uten detaljer. I en nekrolog i *Agderposten* ble Nome omtalt som «en sterkt religiøs og sosialt innstillet mann», med to hjertesaker: vanføresaken og indremisjonen.⁵⁸ I en nekrolog i *Grenmar* ble hans sterke engasjement for vanføresaken forklart slik: «Det som drev ham hertil var imidlertid hans enfoldige men sterke kristentro, og som kristen gjorde han også Sørlandske Vanførelag til en kristen institusjon, en gjerning som må gjøres fordi Jesus ville det.»⁵⁹ Han ble rost for sine talegaver og ble beskrevet som «spirituell og morsom».⁶⁰

Sørlandske krets ble utvilsomt drevet som en «kristen institusjon» i Nomes tid. Årsberetningene er karakteristiske i så måte, innrammet av bibelvers og med større vekt på å gjøre åndelig bestikk enn å orientere om faktiske aktiviteter. Blant sitatene som ble lånt til slike anledninger, var 1. Sam. 10, 7: «Når du ser disse tegnene, så gjør det som faller deg inn! For Gud er med deg.»⁶¹

Nome hadde bakgrunn fra indremisjonsmiljøet i Arendal. Han hadde selv vært med på å stifte Indremisjonens Ungdomsforening («I.U.F.») i 1914.⁶² Dette var utbrytere fra den eldre Ynglingeforeningen, senere kjent som Arendal kristelige ungdomsforening. Nome var sammen med den senere skipsreder Arnt Mørland de mest aktive pådriverne for at en ungdomsforening måtte drives i en «mere avgjort og positiv kristelig ånd», slik Mørland selv senere formulerte det.⁶³ I.U.F. utga et månedsblad, dannet underforeninger og arrangerte landsungdomsstevnet i 1921.⁶⁴ En sentral erfaring for Nome i 1920-årene, før han engasjerte seg for vanføresaken, var «vekkelsestidene», som kom og gikk med ujevne mellomrom. Nevnes her

56 Rolseth, 2001, s. 557.

57 Se minneord i *Solglimt*, 1942(4), 72.

58 *Agderposten* (1942, 23. februar).

59 *Grenmar* (1942, 23. februar).

60 *Telemark Arbeiderblad* (1940, 23. februar).

61 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952, Årsberetning 1938.

62 *Liodden*, 1968, s. 60–61.

63 *Liodden*, 1968, s. 61. *Liodden* siterer her Mørlands 75-årsberetning om Arendal Indremisjon.

64 *Liodden*, 1968, s. 61.

må vekkelsen i Arendal i 1921, som var knyttet til navnet Odin Bøe. Også Bøe ble noe senere vunnet for vanføresaken, som vi snart skal se. Vekkelsen i 1921 er beskrevet slik:

Det begynte i mars og allerede etter en ukes virksomhet brøt det ut en vekkelse av slike dimensjoner at hele byens oppmerksomhet i flere uker var henvendt mot den. Tilstromningen var så voldsom at det en times tid før møtenes begynnelse var samlet så mange folk utenfor Bedehuset at biler og trafikkerende til dels hadde vanskelig for å komme gjennom massene i Vestregate. Det var mange som tok imot frelsen i Kristus i de dagene. Det er et faktum at søkningen til kinomatografene [sic] gikk så ned at disse i en tid måtte stenges. Politiet kunne melde om en påtagelig forbedring i byens edruelighetsforhold. Det største var dog at mange ble omvendt til Gud.⁶⁵

Etter vekkelsen oppsto strid og splittelse. Enda en ungdomsforening ble dannet, Lille Indremisjon. I I.U.F. forble kun de som hadde vært i foreningen før vekkelsen ved Odin Bøe.⁶⁶ Nome var formann i I.U.F. i tre perioder, den siste i 1926. Han satt også i styret for Arendal Indremisjon og Arendal Guttehem (fra 1952 kjent som Nyli Gård).

Den religiøst funderte barmhjertighetstilnærmingen til vanføresaken vektla individuelle egenskaper som avgjørende, og baserte seg på en funksjonell forståelse av funksjonshemming. Forhold i de fysiske omgivelsene eller samfunnsskapte barrierer var ikke en del av tenkningen rundt personer med bevegelseshemming.

Forkynnelse

Under Nome ble det lagt vekt på forkynnelsen, men i mild form. Kjærlighetsgjerninger var det sentrale.⁶⁷ Imidlertid var mildheten i Nomes tid også en direkte reaksjon på hans gamle venn Odin Bøes mindre vellykkede tid som ansatt reisesekretær i foreningen fra 1927 til 1931. På samme måte som vekkelsen i Arendal i 1921 etterlot seg et kaos, endte Bøes sekretærgjerning med uforsonlige personkonflikter innad i Sørlandske.

Odin Holberg Bøe (1892–1988) var emissær i Kristiansand krets av det Norske Misjonsselskap og tilsluttet Norges kristelige landslag.⁶⁸ 35 år

65 Liodden, 1968, s. 55. Sitert etter 50-årsberetningen om Ungdomsforeningens historie.

66 Liodden, 1968, s. 62.

67 Om forståelsen av kjærlighetens gjerning, se: Oftestad et al., 2005, s. 205–210.

68 Liodden, 1968, s. 55.

gammel ble han ansatt som sekretær i Sørlandske krets. Styret visste at de tok en risiko. Det kostet penger å ha en lønnet ansatt i sekretariatet. Og Odin Bøe var en mann med et rykte, «vel kjendt for sine sovelprækener og fordømmelse av anderledestænkende».⁶⁹ På den annen side behøvdtes en person med pågangsmot og arbeidslyst, og som hadde anledning til å reise utrettelig rundt om i distriktet. Til å begynne med virker det som om styret var svært fornøyd med sin sekretær. I et styremøte i desember 1929 takket styret uttrykkelig Bøe for vel utført arbeid i kretsen og oppfordret ham til «fremdeles å arbeide i en nidkjær ånd for ordets forkyndelse og vanføresakens fremme».⁷⁰

Vi har to skriftlige kilder til det som hendte – formannens protokoll og kretsstyrets protokoll som ble ført i pennen av styrets sekretær. Et forvarsel om konflikten kan leses ut av formannens protokoll. I årsmøtoreferatet for 1929 merkes formannens tydelige irritasjon over den fast ansatte sekretæren, som Stenersen mener ikke har levert de ventede resultater. Han skriver rett ut at han er «imod denne stilling».⁷¹ Virkelig dramatisk ble det på det påfølgende årsmøtet, i august 1930. I referatet langer Stenersen ut mot Bøe. Ikke bare innebærer stillingen en stor utgiftspost som etter formannens mening ikke er «regningsvarende», han synes det er «ufattelig» at styret ønsker å opprettholde den. Slike kostbare poster virker «nedbrydende og forskrækkende». En gal moral har trengt inn i foreningen, som går ut på «mest mulig penger og minst arbeid».⁷² Fire styremedlemmer ble ved loddretkning trukket ut til å stå på valg, deriblant formannen. Han var én av to som ikke ble gjenvalgt. «Dette resultat av valget er ikke ant end et udslag av Bøe, for at trygge sig og [sin] stilling». Setningen er dels uleselig på grunn av en overstrykning. Det er imidlertid lett å se hva som er overstrøket: «sit fede embede».⁷³ Understrekingen i sitatet er Stenersens egen.

I kretsstyrets protokoll beskrives valget til styret noe annerledes enn i formannens protokoll. En valgkomite på sju personer laget en valgliste med ti navn, hvorav fire var styremedlemmer uttatt etter loddretkning. Av disse ti skulle fire velges til styret. De med flest stemmer ble valgt (13–18 stemmer).⁷⁴ I neste runde ble varamedlemmer valgt, og Alfred Stenersen var blant disse. Stenersen oppfattet det likevel slik at han ble

69 Langesunds Blad (1925, 15. april).

70 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

71 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

72 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

73 SAK, D/0899A-1, Formannens protokoll 1925–1930.

74 SAK, D/0899A-2, Kretsstyrets møteprotokoll 1929–1952.

frosset ut, og at dette var Bøes verk. I kretsstyrets nøkterne protokoll mangler dramatikken og emosjonene som preger formannens protokoll. Ikke lenge etter ble Odin Bøe sagt opp. Den offisielle begrunnelsen var at stillingen var for kostbar, selv om det var godt dokumentert at han hadde reist mye rundt i kretsen, at han hadde oppsøkt «vanføre», og at han hadde greid å stifte flere nye lag. Problemet var at det ble vel mye forkynnelse. Styret satt med en følelse av at han vel så mye var på jobb for Norges kristelige landslag som for Sørlandske Vanførelag.⁷⁵

Sørlandske Vanførelag greide å kvitte seg med Bøe. Også senere hadde han det med å havne i trøbbel. På midten av 1930-tallet var han aktiv i Fedrelandslagets avdeling i Kristiansand, noe som forsterket hans posisjon som offentlig profilert person. Da Bøe så i 1938 ble tiltalt og dømt for utuktig omgang med gutter, slo nyheten ned som en bombe på Sørlandet, noe skriveriene i lokalavisene tydelig viser.⁷⁶ Under andre verdenskrig presterte Bøe å angi domprost Kobro etter en preken i Kristiansand domkirke, noe som førte til at Kobro ble forvist. Bøe var ikke medlem av NS, men forsøkte å utnytte situasjonen til å få justisminister Sverre Riisnæs til å gi ham æresoppreisning for den tidligere usedelighetsdommen.⁷⁷ Disse to forholdene førte til at Bøe i 1947 ble idømt to års tvangsarbeid for landssvik.⁷⁸

Bøe hadde altså vært for ivrig i sin forkynnelse. Dette betød ikke at styret i Sørlandske Vanførelag fant forkynnelsen å være en avsporing. Tvert om fortsetter dette å være en del av tenkningen inntil 1960-årene, om ikke lenger. Det som synes å ha vært begrunnelsen for dette, var det som ble utlagt som Bibelens ord om betydningen av kirkens omsorg for sine døpte. Hver enkelt skulle integreres i menigheten, og omsorgen gjaldt hele mennesket med ånd, sjel og legeme.⁷⁹ I så måte kan man si at forkynnelsesåren i vanførearbeidet betonet den subjektive opplevelsen, riktignok knyttet til det å være et kristent menneske. Det var ikke samfunnsdeltakelse eller dyktiggjøring for arbeid som var målet, men tilhørigheten til et fellesskap av troende.

75 Professor Karl Vold ved Det teologiske Menighetsfakultetet var helt sentral i Norges kristelige landslag. Bøe må ha vært sterkt grepet av Volds tanker om «folkekirken». Se Vold, 1920; Oftestad & Røsæg, 2008.

76 Ny Tid (1938, 25. januar); Sørlandet (1938, 5. januar); Tiden (1938, 22. mars).

77 Lillesands-Posten (1947, 4. februar).

78 Risør Arbeiderblad (1947, 24. januar).

79 *Kirken og de funksjonshemmede*, 1970, s. 11.

Solidaritetspraksis

Om Alfred Stenersen opplevde å bli skviset ut av styret av Bøe, kom Stenersen til å overleve ham som institusjonsbygger. Stenersen hang med en stund til i styret som vara, og han fortsatte å sette sitt preg på stevenene også etter krigen. Bøes sekretærtid var en raptus. Alfred Stenersen (1886–1949) var stifter og første formann og nøt respekt i vide kretser. Hans tilnærming til vanføresaken kan karakteriseres som en solidaritetspraksis. Han refererte til de funksjonshemmede både som «os» og «dem».

Hans bortgang i 1949 ble omtalt i de fleste sørlands-avisene. I Fædrelandsvennen ble det meldt at «en kjent mann i bybildet» var gått bort; i Agder Tidend ble det fortalt at «han var vanfør sidan 18 års alderen».⁸⁰ Stenersen var ikke redd for å kalle andre «lidelsesfæller» for «krøplinger». Han hadde nok empati med dem, men muligheten for *fysisk forbedring* var ikke en del av tenkningen. I motsetning til «en Sygdom» var vanførheten, ifølge Stenersen, «en tilværelse han eller hende får til sin døende dag».

Lidelsesfokuset viser klart at den solidaritetspraksisen som Stenersen var representant for, var uttrykk for en funksjonell forståelse av funksjonshemming, med innslag av trekk fra den sosiale forståelsesmodellen der samfunnets mangelfulle tilrettelegging blir et tema.

Interessepolitikk

Denne retningen peker først og fremst framover i tid. Inntil 1960-årene ble funksjonshemmingspolitiske saker i liten grad diskutert av styret i Sørlandske. Det var likevel slik at noen av sørlendingene deltok i landsstyret eller i ad hoc-organer der de fikk arbeide med spørsmål av nasjonal betydning. Norges Vanførelag var med på å stifte Landsnemnda av de delvis arbeidsføres organisasjoner i 1950. Dette skulle være et rent politisk samarbeidsorgan, ikke en medlemsorganisasjon. I 1980 skiftet samarbeidsorganet navn til Funksjonshemmedes Fellesorganisasjon (FFO). Siden 1973 har Norges Vanførelag (fra 1975: Norges Handikapforbund) valgt å stå på utsiden av FFO, med unntak av perioden 1979–1986. De øvrige opprinnelige medlemmene av samarbeidsorganet var Tuberkuløses Hjelpeorganisasjon (THO), stiftet i 1943, Norske Døves Landsforbund (i dag: Norges Døveforbund), stiftet i 1918, Norges Hørselvern (i dag: Hørselshemmedes Landsforening), stiftet i 1947, og Norges Blindeforbund,

80 Fædrelandsvennen (1949, 11. juli); Agder Tidend (1949, 12. juli).

stiftet i 1909. Formålsparagrafen slo fast at nemnda skulle være sosialpolitisk samarbeidsorgan: «ikke veldedighet, men samfunnsmessig løsning». Målet var kampen «for å kunne være likestillet med andre».⁸¹

Noe som tidlig ble klart for tillitspersonene i Norges Vanførelag, var det såkalte representasjonsproblemet. Ideen med vanførelagene var at de skulle være foreninger *av* og *med* funksjonshemmede, ikke bare en forening *for* dem. Likevel var det slik at flertallet av medlemmene, og langt de fleste tillitspersonene i styre og stell, ikke var funksjonshemmede. Tor-Albert Henni, som var formann i landsstyret fra 1965 til 1977, har senere uttalt at han hadde kvaler med å si at organisasjonen representerte de handikappede, siden de fleste medlemmene var kvinner som ville hjelpe en god sak.⁸²

Froestad og Ravneberg har i sin bok om Norges Handikapforbund beskrevet utviklingen fra å tenke veldedighet til å tenke rettigheter. Dette er likevel ingen jevn, lineær utvikling, men en utvikling som gjør plutselige kast. De store endringene som fulgte på 1960-tallet, er i mindre grad reflektert i mitt materiale. Den relasjonelle forståelsesmodellen som ble toneangivende i offentlig politikk fra og med St.meld. nr. 88 (1966–67), var en revolusjon. Funksjonshemmedes egne organisasjoner ble pådrivere og premisseleverandører for politikktutformingene særlig fra 1970-årene. Her er det store innbyrdes kulturforskjeller i de forskjellige kretsene. I noen kretser, som i Trøndelag, hadde funksjonshemmede lenge dominert, slik var det ikke i Sørlandske.

Den interessepolitiske tilnærmingen til foreningsarbeidet, slik vi ser det i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, reflekterte også innslag av en ny måte å tenke om funksjonshemming i velferdssamfunnet på, nemlig som administrativ kategori. En persons definisjon som funksjonshemmet utløser krav på visse tjenester.

Konklusjon

Jeg vil her vende tilbake til de tre forskningsspørsmålene som ble formulert innledningsvis. For det første: Hvordan var vanførelagene på Sørlandet organisert, hvem engasjerte seg, og hvilke saker sto i forgrunnen? Vi har sett at Sørlandske Vanførelag var kretsen med flest tilknyttede lag og foreninger, og at bevegelsen fikk fotfeste i hele Agder og Telemark. Imidlertid

81 Andersen, 2001, s. 22.

82 Andersen, 2001, s. 44.

ble det i liten grad en forening av funksjonshemmede, slik intensjonen jo var. De som engasjerte seg for «saken», var i første rekke kvinner, skolefolk, kirkefolk, offentlige tjenestepersoner og forretningsfolk. I tillegg til å utbre vanføresaken ble arbeidet preget av realiseringen av en heim for landsdelens bevegelseshemmede, påvirkning av lovgivning på aktuelle saksfelt og utdeling av penger til medlemmer som søkte om støtte til et enklere liv.

For det andre: Hvilke syn på funksjonshemming manifesterte seg i Sørlandske Vanførelag inntil 1960-årene, og hvordan skal disse forstås? Her har jeg identifisert seks fasetter: filantropisk veldedighet, hjelp til selvhjelp, kjærlighetsgjerninger, forkynnelse, solidaritetspraksis og interessepolitikk. Disse antyder også en slags historisering, der i hvert fall filantropien utgjør det eldste laget og interessepolitikken det yngste. Ellers er det nettopp blandingen av og samvirket mellom disse dimensjonene som er typisk for vanførebevegelsen gjennom hele perioden.

Så – for det tredje: Hva kan historien om Sørlandske Vanførelag fortelle om endringer i måten samfunnet har forholdt seg til kroppslige funksjonsvariasjoner på? Innenfor perioden jeg har studert, ser vi at det foregår forhandlinger om hva som er den beste måten å tenke rundt funksjonshemming på i offentlig politikk. At staten tar stadig mer ansvar, er et slikt trekk, noe vanførelovene som trådte i kraft i henholdsvis 1936 og 1958 er eksempler på. På 1960-tallet kom Folketrygdloven som innebar at «uføre» fikk «folketrygd» (1966), og begrepet «funksjonshemmede» erstattet for første gang «vanføre» i et offentlig dokument (St.meld. nr. 88 (1966–67)). Sentralisering som ide kom også til å bli utfordret. Dette kan bare delvis forklares med en overgang fra en dominerende funksjonell modell til en sosial-relasjonell modell for forståelsen av funksjonshemming. Som vi har sett, var dette uansett ikke helt nye tanker. Slike ideer hadde sirkulert i diskursen om funksjonshemming siden rundt 1900. Det nye er særlig knyttet til framvekst av funksjonshemming som distributiv kategori i velferdsstaten. En fullt ut subjektiv definisjon av funksjonshemming er ikke reflektert i materialet for denne studien.

Jeg vil til slutt peke på ett betydelig kontinuitetselement. Det gjelder måten menneskeverdet i så stor grad fortsetter å bli knyttet til moral og arbeidsevne, uavhengig av hvilken forståelsesmodell av funksjonshemming som legges til grunn. Bevegelseshemmede ble fra mellomkrigstida usynliggjort i samfunnet gjennom institusjonalisering. Vanførebevegelsen gjorde en betydelig innsats for å synliggjøre bevegelseshemmede som gruppe. Søknadene som ble behandlet av Sørlandske etter 1945, viser at

det var et stort behov for praktisk hjelp som ikke ble dekket av statlige velferdsordninger. Vanførelagene fungerte som datidas hjelpemiddelsen-
 tral. Vanførebevegelsen hadde et representasjonsproblem. Dermed kom
 vanføresaken til å bli en markør for normalitet og annerledeshet. Som vist
 ovenfor kan man spørre seg om for eksempel mye av tilretteleggingen som
 ble gjort på arbeidsplasser for ansatte med bevegelseshemming, like mye
 ble gjort for å unngå sjenerende virkning på andre, og dermed av hensyn
 til å opprettholde majoritetens normalitetsbilder, som ut fra et ønske om
 å fjerne barrierer og sikre lik tilgang for alle.

Referanser

Arkiver

Riksarkivet, Reichskommissariat, Hauptabteilung Verwaltung, Abteilung Gesundheitswesen
 (RAFA-2174/E)

Riksarkivet, Sophies Minde/Statens senter for ortopedi (RA/S-1703)

Statsarkivet i Kristiansand (SAK), Norges Handikapforbund, Sørlandske krets (D/0899A)

Trykte kilder

Agderposten

Agder Tidend

Breviks Dagblad

Christianssands Tidende

Dagningen

Fædrelandsvennen

Grenmar

Langesunds Blad

Lillesands-Posten

Ny Tid

Risør Arbeiderblad

Solglimt

St.meld. nr. 88 (1966–1967). *Om utvikling av omsorgen for funksjonshemmede.*

Sørlandet

Telemark Arbeiderblad

Tiden

Vanføre i dagliglivet og historien (1924). Centralstyret for vanføre. Smaaskrift, 6.

Litteratur

Andersen, R. (2001). «Likestillet med andre». *Funksjonshemmedes Fellesorganisasjons første 50 år*. FFO.

Brende, O. R. (1983). *Kvardagsheltar i vanførearbeidet*. Sosiologisk forlag.

Drivdal, M. (2012). «De ba med tårer»: *historien om hvorfor og hvordan Hjemmet for døve på Nordstrand ble etablert* [Masteroppgave i kirkehistorie]. Det teologiske Menighetsfakultetet.

- Elstad, H. (2011). Diakonal fornying i siste del av 1800-talet – ideologi og praksis. I E. Skartveit, *Fylliker er også folk. Frelsesarmeens rusomsorg i Oslo siden 1891*. Frelsesarmeens rusomsorg.
- Enstad, N. P. (2001). *Tegnet i hendene. Historien om Frelsesarmeens arbeid blant døve og blinde i Norge*. Genesis.
- Froestad, J. & Ravneberg, B. (1991). *Fra veldedighet til rettighet. Norges Handikapforbund 60 år, 1931–1991*. Norges Handikapforbund.
- Gogstad, A. C. (1991). *Helse og hakekors. Helsetjeneste under okkupasjonsstyret i Norge*. Alma Mater.
- Grankvist, R. (2003). *Omsorg i 1000 år* (2. utg.). Tapir akademisk forlag.
- Grönvik, L. (2007). *Definitions of Disability in Social Sciences. Methodological Perspectives*. Acta Universitatis Upsaliensis, 29.
- Gullbrandsen, K. (Red.). (1942). *Norsk vanføresak 1892–1942*. Norges Vanførelag.
- Haller, G. (Red.). (1933). *Norske varer i hus og hjem*. Norges næringsveier i tekst og bilder AS.
- Henrichsen, G. F. (2011). *Forståelser av funksjonshemming i et idehistorisk perspektiv. En tekstanalyse av politiske dokumenter fra 1894–1921 og 1945–1968* [Masteroppgave i rehabilitering]. Høgskolen i Oslo og Akershus.
- Hjellset, J. E. (2011). *Kirkekampen i Øyestad* [Masteroppgave i religion og etikk]. Det teologiske Menighetsfakultetet.
- Håndbok for vanførearbeidet* (1964). Norges Vanførelag.
- Haave, P. (2008). *Ambisjon og handling. Sanderud sykehus og norsk psykiatri i et historisk perspektiv*. Unipub.
- Kirken og de funksjonshemmede* (1970). Grasmø-utvalget. Sosialdepartementet.
- Kristiansands Indremisjon 100 år* (1959). Utarbeidet etter oppdrag av Indremisjonens styre ved O. Jensen Oftenæs. Kristiansands Indremisjon.
- Liødden, K. (1968). *Arendal Indremisjon. 100-års beretning 1868–1968*. Arendal Indremisjon.
- Midré, G. (2001). *Bot, bedring eller brød? Om bedømming og behandling av sosial nød fra reformasjonen til velferdsstaten*. Pensumtjeneste.
- Norges Vanførelag gjennom 25 år, 1931–1956* (1956). Norges Vanførelag.
- Oftestad, A. B. (2017). *Kirke – fellesskap – omsorg: Diakoniens historie 4. Fra 1800-tallet til begynnelsen av 2000-tallet. Diakonien ved et veiskille: med vekt på Norden*. Luther.
- Oftestad, B. T. (2008). Menighetsfakultetets historie i ekklesiologisk perspektiv. I B. T. Oftestad & N. A. Røsæg (Red.), *Mellom kirke og academia. Det teologiske menighetsfakultet 100 år, 1908–2008*. Tapir akademisk forlag.
- Oftestad, B. T., Rasmussen, T. & J. Schumacher (2005). *Norsk kirkehistorie* (3. utg.). Universitetsforlaget.
- Rolseth, A. (2001). *Håndverk på hjul. Karosserifabriker og karosseribygging i Norge* (2. utg.). Transportreportasje.
- Rudvin, O. (1970). *Indremisjonsselskapets historie II. Det norske Lutherske Indremisjonsselskap 1892–1968*. Lutherstiftelsens forlag.
- Seip, A.-L. (1994). *Veiene til velferdsstaten. Norsk sosialpolitikk 1920–1975*. Gyldendal.
- Stone, D. A. (1984). *The disabled state*. Temple University Press.
- Sørensen, B. K. (2010). «En neve ull»: *Nord-Norges åndssvakehjem, historien om hvordan og hvorfor Trastad Gård ble til* [Masteroppgave i diakoni]. Det teologiske Menighetsfakultetet.
- Vold, K. (1920). *Vor folkekirke og dens opgaver. Er den frie folkekirke endnu aktuell?* Lutherstiftelsens Boghandel.